Тетяна Горбань
Київ

ДО ПИТАННЯ ПОЛІТИЧНИХ ПРІОРИТЕТІВ НІМЦІВ УКРАЇНИ В ПЕРІОД НАЦІОНАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917 – 1920 років

Стаття присвячена аналізу політичних пріоритетів німецької етнічної меншини в добу національно-демократичної революції 1917 – 1920 рр. в Україні. Автор робить наголос на тому, що у середовищі німців України не було єдності щодо оцінки та ставлення до тих чи інших історичних подій та явищ, політичних сил і організації різних ідеологічних спрямувань.

Der Artikel ist der Analyse der politischen Prioritäten der deutschen ethnischen Minderheit in der Periode der national-demokratischen Revolution 1917 – 1920 in der Ukraine gewidmet. Der Autor betont, dass es in der Umgebung der Deutschen keine Einheit gab, betreffend der Note und des Verhältnis zu jenen oder anderen historischen Ereignissen, Erscheinungen, politischen Kräften und Organisationen verschiedener ideologischer Richtungen.

У сучасних дослідженнях історії та сьогодення етнічних груп України вагоме місце займають студії з історії німців. Однак аналіз існуючого наукового доробку показує, що життєдіяльність німців у період української революції лишається однією з найменш вивчених. Тим часом численна німецька етнічна група, яка на той час становила, за різними відомостями, від 400 до 900 тис. осіб [1], на певних етапах революції відігравала помітну роль у внутрішньо-політичному житті України, особливо її південного регіону. Тож характеристика політичних симпатій та антипатій українських німців у революційну добу може додати суттєвих штрихів до повноти картини життя німецького етносу в Україні та до аналізу з різних боків подій революції 1917 – 1920 рр.

Уже з перших днів української революції Центральна Рада визначила етнополітичний фактор як один з основних у визвольній боротьбі українського народу. Першорядною засадою політики щодо національних меншин стало проголошення рівноправності всіх народів, які проживали в Україні, та прагнення залучити їх до розбудови нової держави з урахуванням їхніх національних інтересів.

Однак на першому етапі революції українські німці, на відміну від деяких більш чисельних національних груп (росіян, євреїв, поляків), які досить активно включилися в політичне життя, поставилися до співпраці з українською владою досить байдуже, притримуючись вичікувальної позиції. Промовистим є той факт, що запропоновані представникам німецької національної меншини три місця в Центральній Раді так і лишилися незайнятими до кінця 1917 р. – депутатів від німців не було обрано [2]. Не поспішали вони скористатися і можливостями, що надавав їм прийнятий 9 січня 1918 р. Закон про національно-персональну автономію.

Революційні події, що супроводжувалися кардинальними змінами в суспільному устрої держави, населення німецьких колоній сприймало з недовірою та осторогою, небезпідставно побоюючись викликаних цими подіями перемін не на краще у власному становищі. Дійсно, німецьким колоністам було що втрачати. Півторасторічне проживання на території Російської імперії у привілейованих умовах дало колоністам можливість нагромадити значні земельні володіння та перетворитися в основній своїй масі в заможну верству населення, якій до того ж було притаманне усвідомлення свого особливого статусу і національної відособленості, оскільки німецька спільнота практично не піддавалася асиміляції. Тож закономірно, що революційні потрясіння, нестабільність внутрішньополітичної ситуації в Україні, непевність власного становища спонукали німецьких колоністів до об’єднання. Невдовзі після Лютневої

революції була створена Спілка німців-колоністів Чорномор'я, що стала складовою частиною всеросійської організації німців. Причому саме німецькі колонії Одещини ініціювали розробку організаційного плану утворення всеросійської організації і відігравали в ній провідну роль. Одещина стала також місцем проведення всеросійського конгресу німців улітку 1917 р. Центральний Комітет спілки німців-колоністів Чорномор'я постійно підкреслював аполітичність цієї організації і виключно національний характер її завдань, головним з яких проголошувався зв'язок з історичною Батьківщиною, та на відстороненості від участі в подіях громадянської війни [3].

З часом байдуже ставлення німецьких колоністів до новопосталої української влади переростало у дедалі більше невдоволення нею, викликане різким погіршенням ситуації в Україні, неспроможністю Центральної Ради встановити тверду владу на місцях і протистояти наступу більшовиків, та особливо – земельним законодавством, яке обмежувало норми землеволодіння. Тож німецькі колоністи з задоволенням вітали в лютому 1918 р. австро-німецьку армію, яка вступила в Україну згідно з Брестською угодою.

Ця подія призвела до суттєвих змін в становищі українських німців. Оскільки в далекосяжних геополітичних планах Німеччини особливе місце належало Півдню України, то проживаючим там колоністам відводилася роль суттєвого фактора підтримки цих планів. Взагалі ж і уряд в Берліні, і німецька окупаційна влада в Україні розглядали колоністів як свого природного союзника та опору для проведення власної політики в регіоні, тож турботливо опікувалися німецькими колоніями. Зокрема, відразу після гетьманського перевороту німецьким міністерством закордонних справ було поставлене питання про призначення у складі українського уряду особливого міністра або комісара для забезпечення інтересів німецьких колоністів в Україні. Причому "в інтересах колоністів" спеціальний представник Німеччини мав отримати право безпосередніх офіційних стосунків з цією посадовою особою [4]. І хоча відповідної посади в українському уряді не було створено, під протекторатом окупаційних військ, яким належала реальна влада в Україні, німецькі колоністи почувалися досить впевнено.

Опинившись в умовах австро-німецької окупації України у становищі привілейованої, а за визначенням радянських джерел того періоду – "зверхньої" нації, німецькі колоністи, як і раніше, дистанціювалися від українського населення. Прикладом може слугувати хоча б той факт, що німецькі вчителі вийшли з всеукраїнської учительської спілки. Але основним "вододілом" між німецьким етносом та українською більшістю стало питання ставлення влади до озброєності населення. Якщо основну масу населення місцеві органи державної влади намагалися роззброїти, то стосовно мешканців німецьких колоній ситуація була зворотною. За розпорядженням командування окупаційної армії зброю у колоністів не лише не відбирали, а навпаки, втілювалася в життя програма їх озброєння та військового навчання в рамках формування загонів самооборони. Такі загони, підпорядковані ЦК Спілки колоністів, були утворені практично в усіх німецьких колоніях [5].

Окрім місцевих загонів самооборони, зусиллями німецького окупаційного командування з числа колоністів було сформовано добре озброєну єгерську бригаду, чисельність якої, за деякими даними, сягала 7 тисяч бійців [6]. Щоправда, її бойовий шлях виявився коротким. Навесні 1919 р. бригада брала участь у воєнних діях в Криму і після вступу військ Червоної Армії до Севастополя заявила про перехід на її бік – очевидно, розуміючи, що її очікує в іншому разі. На цей час від бригади залишився лише полк, який нараховував 900 бійців. Червоний комдив П. Дибенко, який і повідомив український радянський уряд про перехід на їх бік єгерського німецького полку, пропонував віддати його під суд. Проте голова Раднаркому УСРР Х. Раковський наказав віддати під суд лише командний склад полку, а решту відпустити, мотивуючи своє рішення тим, що мобілізація була начебто насильницькою [7]. Врешті-решт залишки бригади були роззброєні.

Як вже говорилося, земельне законодавство Центральної Ради викликало вороже ставлення німців-землевласників. Тож вступ в Україну австро-німецької армії став для них нагодою спробувати повернути свою землю і майно. Зрозуміло, що колоністи, маєтки яких були розграбовані революціонізованим селянством, яке під впливом соціалістичної пропаганди в такий спосіб втілювало в життя ідею конфіскації приватної власності, відразу ж почали

звертатися за допомогою до австро-німецьких військ. До того ж окупаційна влада була налаштована на скасування запроваджених революцією змін в економічному й суспільно-політичному устрої держави, тож здійснювала тиск з метою примусити уряд УНР видати розпорядження про повернення землі та майна колишнім власникам [8]. І хоча Центральна Рада проголошувала незмінність свого курсу, в тому числі щодо земельної політики, та через її неспроможність тримати під контролем ситуацію в Україні окупаційні війська брутально втручались у внутрішні справи держави, в управління на місцях. Особливо активно вони перебирали на себе каральні функції. Це відбувалося, зокрема, коли йшлося про намагання повернути майно поміщикам і селянам-власникам – насамперед німецьким колоністам.

Останні брали безпосередню участь у каральних експедиціях окупаційних військ, здійснюючи таким чином помсту за розграбування своєї власності. Починаючи вже з квітня 1918 р., до місцевих і центральних органів управління, редакцій українських газет надходило дедалі більше повідомлень про жорстокі розправи окупантів і колоністів з українськими селянами. Причому часто селян не рятував від розправ і той факт, що майно колоністів було повернуте їхнім господарям.

Після приходу до влади П. Скоропадського взаємовідносини українського селянства та німецьких колоністів загострилися ще більше. Внаслідок скасування земельного законодавства Центральної Ради і поновлення приватного землеволодіння власники-німці вже на законних підставах вимагали повернення маєтків, вдаючись до жорстоких силових методів за допомоги німецько-австрійських військ, які, почуваючи посилення своїх позицій після гетьманського перевороту, активізували втручання в місцеві справи. Отже, українсько-німецький антагонізм поглиблювався, при цьому на фоні різкого погіршення становища українського селянства виразно проявлявся привілейований статус німецьких колоній, інтересами яких опікувався не лише український, а й німецький уряд.

Саме на вимогу останнього в червні 1918 р. при міністерстві юстиції Української Держави була створена комісія для вироблення порядку повернення українським німцям секвестрованого у них під час Першої світової війни майна. І вже протягом літа 1918 р. рішенням гетьманського уряду колоністам було повернуто 186 тис. десятин землі, конфіскованої у них царським урядом на початку 1915 р. [9]

Після падіння гетьманського режиму становище українських німців зазнало суттєвих змін не на краще. Хоча Директорія і декларувала такі основні засади своєї національної політики, як національна рівноправність та національно-персональна автономія нацменшин, однак в умовах війни та анархії не мала змоги реалізувати їх на практиці. До того ж німецькі колоністи не могли не відчути вороже ставлення тих суспільних сил, які підтримували Директорію і протистояли гетьманському режиму та австро-німецькій окупації. Звичайно, те, що доводилося розплачуватися за привілейоване становище в період гетьманату та заступництво з боку окупантів, не викликало у колоністів симпатії до нової української влади. Тим більше, що ця влада не в змозі була в умовах анархії захистити їх від сваволі та грабунків, а нерідко й кривавих розправ з боку селян-повстанців та їх “батьків”-отаманів. Насамперед це стосується махновщини, що стала однією з найкривавіших сторінок в історії українських німців.

Стосунки німецьких землевласників з радянською владою відразу визначилися як протистояння. Німецькі колоністи не належали до сільської бідноти, на яку робила ставку радянська влада у проведенні своєї політики на селі. Тож і ставлення її до класово ворожої сили – сільської буржуазії, “куркулів”, в умовах проведення політики “воєнного комунізму” було відповідним. Конфіскації та реквізиції слідували одна за одною, погіршуючи становище колоністів, які вже й так зазнали значних збитків внаслідок проведення продрозкладки. Причому вилучення “товарних лишків” хліба, іншого продовольства та майна відбувалося не лише в межах, що встановлювалися місцевими органами радянської влади. Якщо в перший період революції майно колоністів намагалися розтягти розбурхані революційними перетвореннями та соціалістичними ідеями незаможні селяни, а в часи отаманщини все, що траплялося під руку, забирали з німецьких колоній махновці, то з приходом у 1919 р. радянської влади грабунки чинили загони червоноармійців, які “промишляли” таким чином під час своїх рейдів по сільських місцевостях. Шукати у влади захисту проти відвертих зловживань її представників було справою марною, хоча колоністи і намагалися це робити. Такі спроби, часом, завершувалися

арештами самих скаржників. Тож колоністи намагалися захищати своє майно зі зброєю в руках, що призводило до збройних сутичок.

Невдоволення німецьких колоністів викликала й аграрна політика радянської влади, а саме – насаджування комун. В органі ЦК Спілки колоністів Чорномор'я "Fereinsbote" у вересні 1919 р., вже під час денікінської окупації, аграрна політика на Одещині була охарактеризована наступним чином: "Ленін оповістив, що комуни хоча й бажані, але не обов'язкові. Але одеські комуністи хотіли бути червонішими, ніж центральна влада" [10].

Пік протистояння припав на літо 1919 р., коли в німецьких поселеннях на Півдні України спалахнуло повстання проти радянської влади. Воно швидко охопило колонії Одещини і частково Миколаївщини. Завдяки тому, що в період австро-німецької окупації в колоніях, як уже говорилося, утворювалися загони самооборони, а окупаційне командування організовувало навчання колоністів військовій справі та постачання їх зброєю (особливо багато її було залишено в колоніях під час евакуації німецько-австрійських військ з України), повсталі виступили досить організовано. Вони робили спроби залучити до виступу також навколишні українські та російські села, румунські й болгарські колонії. І якщо антирадянські настрої останніх спонукали до підтримки повстання, то бідніші прошарки українсько-російських сіл не поспішали відгукуватися на заклик: привілейоване становище колоністів, значні обсяги їх землеволодінь мали наслідком те, що традиційна недовіра пересічного незаможного українського чи російського селянина до "німця" переростала в антагонізм на ґрунті економічних стосунків між ними. Тож подекуди, за свідченням вже неодноразово цитованих дослідників тих подій С. Когана та Н. Межберга, представники повсталих, які закликали селян приєднатися до виступу проти радянської влади, гинули від їхніх рук.

Водночас у спогадах відомого радянського діяча Я. Ряппо про події революційного періоду на Миколаївщині говориться про численні повстанські загони, в рядах яких спільно діяли як німецькі, так і українські та російські селяни. При цьому він підкреслює, що на чолі таких загонів стояли переважно німці-колоністи, які чинили найбільш упертий опір радянським військам [11].

Привертає увагу наступний факт. Попри те, що повсталі нещадно розправлялися з тими, хто уособлював собою радянський режим, діяли під гаслом "геть комуністів, жидів та чрезвичайки", вони не виступали за ліквідацію рад як форми влади. Під час повстання ради і виконкоми переважно продовжували діяти, змінився лише їх склад та напрям діяльності. Втім, треба зауважити, що й до повстання у більшості колоній ради знаходилися під впливом т. зв. "куркульства", і в ряді колоній саме ці "куркульські" ради закликали до боротьби з радянською владою.

Власне, самі колоністи наголошували, що піднялися на захист національних інтересів. На своєму з'їзді, який відбувався в жовтні 1919 р., вже під час денікінської окупації, вони зазначали, що повстання було викликане насиллям над їх національною, політичною, соціальною свободою та християнською релігією, і висловлювали переконання, що повсталі виконали свій високий національний та релігійний обов'язок і допомогли країні, зробивши величезну політичну послугу [12].

Остання теза вказує на ще одну, крім протистояння з радянською владою, причину повстання. Колоністи прагнули підтримати наступ Добровольчої армії і по можливості з'єднатися з тими її частинами, які наступали на Одесу. Залишилися свідчення того, що офіцери-добровольці брали безпосередню участь у керівництві повстанням.

Повстання колоністів, що тривало впродовж липня – серпня 1919 р., було придушене незадовго до того, як частини Добровольчої армії зайняли Одесу. Це не завадило швидкому відновленню союзницьких стосунків між ними, щойно радянські війська відступили. Набутий за революційний період, під час калейдоскопічних змін влади, досвід змусив керівництво Спілки колоністів відійти від позиції аполітичності, проголошеної на початку революції, та визначитися зі своїми політичними уподобаннями. Тож коли на Півдні України вже встановилася влада Денікіна, керівник ЦК спілки колоністів (що в цей період відновив свою діяльність в Одесі) Флелляр заявив про необхідність всебічно підтримувати Добровольчу армію [13]. В практичній площині це співробітництво особливо помітно проявлялося в такому напрямі, як виявлення та страти комуністів і радянських працівників (що також підкреслює Я. Ряппо).

1920 р. приніс колоністам посилення економічного тиску з боку радянської влади. Якщо в

попередньому році основна увага її відповідних органів була спрямована на реквізицію продовольства, в той час як засоби виробництва ще лишалися в руках власників, то в 1920 р. політика "розкуркулення" завдала їм рішучого удару. Внаслідок орієнтованих на зрівняльний поділ землі аграрних перетворень у німців-землевласників було відібрано 40 – 45% землі [14]. Зрозуміло, що перерозподіл земель на користь незаможного українсько-російського селянства призвів до зростання напруження в міжнаціональних стосунках і до чергового виступу проти радянської влади.

У червні 1920 р. колонії Одещини знову охопило повстання. Втім, воно не мало того масштабу й організованості, що минулорічне. Розгортання влітку 1920 р. наступу армії Врангеля активізувало антирадянський рух і на Миколаївщині. Врангелівське командування покладало значні надії на повстання в радянському тилу, яке підтримало б наступ армії, і сприяло його організації. В свою чергу німецькі колоністи, які ще в березні 1920 р., на ініційованій севастопольським єпископом Веніаміном нараді духовенства і землевласників, висловлювали бажання бачити Врангеля головнокомандуючим збройними силами Півдня Росії [15], вітали його призначення і покладали на нового головнокомандуючого великі надії. В складі врангелівської армії діяли їх спеціальні батальйони та загони самооборони. Німецькі колоністи становили основне ядро так званого німецького батальйону – однієї з найнадійніших частин армії.

Однак невдачі добровольців, перевага радянських збройних сил та очевидна приреченість колоністів у протистоянні з радянською владою змушували їх шукати шляхи мирного співіснування з режимом. У деяких радянських документах другої половини 1920 р. вже йдеться про доброзичливе ставлення колоністів до радянської влади, виконання продрозкладки та задоволення вимог армії щодо постачання продовольства й транспортних засобів. Наприклад, у політзведенні 12-ї армії повідомлялося, що жителі колонії Страсбург вітають радянську владу, і "холодного ставлення до Червоної Армії" серед них не помічено [16].

Зрозуміло, наскільки вимушеною була така "доброзичливість" з боку колоністів. Втім, це прекрасно розуміли і представники влади, пояснюючи її страхом покарання за антирадянські виступи. Тим не менш, на завершальному етапі революції німецькі колонії були "вмиротворені" та пристосовувалися до життя в нових умовах. Ті ж, хто не в змозі був змиритися зі встановленням радянської влади, залишали Україну. Еміграційний рух серед німецьких колоністів зростав з року в рік. Еміграційні настрої німців підтримувало й те, що їхнє протистояння з радянською владою не було забуте і після її утвердження. Ще протягом кількох років після повстання 1919 р. на Одещині відбувалися суди над його колишніми учасниками, під час яких обвинуваченим виносилися суворі вироки [17].

Характеристика політичних поглядів українських німців у добу визвольних змагань буде неповною, якщо залишити поза увагою той їх прошарок, до якого належали прибічники радянської влади. Переважно це були представники міського пролетаріату, а також німецькі солдати – т. зв. інтернаціоналісти, які брали участь у збройній боротьбі на боці радянської влади. Треба зазначити, що з-поміж національних груп в КП(б)У німецька була однією з найбільш активних і організованих. Німецькі комуністи були не лише дієвими учасниками встановлення радянської влади в Україні в революційну добу, а й прагнули до безпосередньої участі в управлінні державою. Так, відразу після створення Тимчасового робітничо-селянського уряду України при ньому було організовано німецький відділ. Німецька група діяла і в складі ЦК КП(б)У та мала своїх представників практично в усіх великих містах України.

Основними напрямами діяльності німецьких груп на місцях було видання і розповсюдження комуністичної літератури, агітаційно-пропагандистська робота серед інтернаціоналістів та військовополонених, формування інтернаціональних загонів. Наприклад, Київська група з числа військовополонених організувала три батальйони, які взяли участь у бойових діях на боці радянської влади [18].

Як і представники інших націй, українські німці в добу революції опинилися по різні боки класового бар'єру, відчувши на собі жах братовбивчої війни. Для боротьби з повсталими німецькими колоніями залучалися, крім інших військових частин, і спартаківці – загони, що складалися з "ідейно переконаних" німців. Причому протистояння між колоністами і спартаківцями було особливо жорстокими, а розправи з полоненими – нещадними.

Втім, необхідно відзначити, що німецькі комуністи бачили зловживання, яких припускалися

радянські працівники та червоноармійці стосовно колоністів, і розуміли їх можливі наслідки. Свідченням цьому є звернення на початку червня 1919 р. німецької групи КП(б)У (та Одеської зокрема) до Іноземної Колегії з проханням вжити термінових заходів для припинення зловживань осіб, які, діючи як представники радянської влади, тим самим підривають довіру до неї та формують негативне ставлення до комуністів [19]. Причому, не сподіваючись лише на добру волю керівних інстанцій, німецькі комуністи і на місцях намагалися робити щось для виправлення ситуації. Наприклад, німецька група у Миколаєві, утворена в березні 1919 р., розпочала свою діяльність з традиційної агітаційно-пропагандистської роботи. Однак швидко стало зрозумілим, що більш нагальним є вирішення практичних питань, пов'язаних з незаконними контрибуціями, реквізиціями, арештами колоністів тощо. Тож невдовзі діяльність групи, як про це свідчить її звіт до ЦК КП(б)У, майже цілковито була скерована на залагодження таких проблем та намагання подолати негативні наслідки від надмірної старанності місцевих радянських керівників [20].

Однак, як показали подальші події – повстання колоністів влітку 1919 р. – окремі намагання покращити ситуацію не могли змінити загальної тенденції. В наступному, 1920 р., німецькі групи з новими силами взялися до агітаційно-пропагандистської діяльності в колоніях та активізували культпросвітню роботу, до якої колоністи ставилися прихильно. Тим більше, що після ліквідації німецьким відділом при Одеському губкомі КП(б)У (найактивнішим серед німецьких комуністів) ЦК спілки колоністів та його друкованого органу, громадське життя під пильною опікою радянських та партійних органів стало для українських німців єдино можливим.

Таким чином, аналіз політичних пріоритетів німців України в добу національно-демократичної революції 1917 – 1920 рр. свідчить, що серед німецьких колоністів, як і в середовищі інших етнічних спільнот України, єдності не було. Часом верх серед них брали національні інтереси, а часом – класові. Немало українських німців боролося за перемогу соціалістичної революції, ще більше – виступали опонентами радянської влади. Причому політичні позиції німців не завжди залежали від їх майнового стану. Серед учасників і навіть керівників антирадянських виступів було немало незаможних колоністів. Проте наслідки революційних процесів указаних років виявилися для німців такими ж, як і для всього українського суспільства – вони вимушені були пристосовуватися до радянського способу життя.

---

[1] Див.: Національні відносини на Україні: Запитання і відповіді. – К., 1991. – С. 25; Кулінич І.М. Українсько-німецькі історичні зв'язки. – К., 1969. – С. 92.
[2] Вісті з Української Центральної Ради. – 1917. – Лист. – № 20 – 21.
[3] Коган С., Межберг Н. Повстання куркулів у німецьких колоніях на Одещині (1919 рік) // Літопис революції. – 1929. – № 2. – С. 141.
[4] Крах германской оккупации на Украине (по документам оккупантов). – М., 1936. – С. 90.
[5] Див.: Коган С., Межберг Н. Вказ. праця. – С. 141 – 142.
[6] Белаш А.В., Белаш В.Ф. Дороги Нестора Махно: Историческое повествование. – К., 1993. – С. 583.
[7] Гражданская война на Украине (1918 – 1920): Сборник документов и материалов : В 3 т.,4 кн. – Т.1, кн. 2. – К., 1967. – С. 384.
[8] Крах германской оккупации на Украине. – С. 28.
[9] Сергійчук В. Німці в Україні // Український світ. – 1993. – № 3/12. – С. 60; Українська РСР в період громадянської війни 1917 – 1920 рр.: В 3 т. – Т.1. – К., 1967. – С. 353.
[10] Цит. за: Коган С., Межберг Н. Вказ. праця. – С. 143.
[11] Див.: Ряппо Я. Революционная борьба в Николаеве (Воспоминания) // Летопись революции. – 1924. – № 4. – С. 26 – 29, 38.
[12] Коган С., Межберг Н. Вказ. праця. – С. 145.
[13] Там само. – С. 150.
[14] Кулінич І.М., Кривець Н.В. Нариси з історії німецьких колоній в Україні. – К., 1995. – С. 213.
[15] Українська РСР в період громадянської війни 1917 – 1920 рр.: В 3 т. – Т. 3. – К., 1970. – С. 193.
[16] Див.: ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 321. – Арк. 6; Спр. 255. – Арк. 50; Спр. 196. – Арк 49.
[17] Пламя. – 1924. – № 7. – С. 6.
[18] Кулінич І.М. Українсько-німецькі історичні зв'язки. – С. 82.
[19] ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 99. – Арк. 4.
[20] Там само. – Арк. 7.